

має виражених сарматських рис. Процес осілої сарматів і появи у них поселень (як це відомо по дослідженнях в Молдавії), на дослідженій території археологічно поки що не засвідчено. Слід відзначити, що в матеріальній культурі описаних поселень не помічено гето-дакійські риси.

Виділення в степах Північно-Західного Причорномор'я етарожитностей, що передували пам'яткам черняхівського типу, неминуче ставить питання про характер взаємовідносин цих двох груп пам'яток. Сучасний стан дослідження ще недостатній для вирішення цього питання. Зараз можна вважати правомірними дві гіпотези. З одного боку, відмінності між двома групами пам'яток можуть мати в основному хронологічний характер, що свідчить про їх генетичні зв'язки. З другого боку, якщо між ними існує хронологічний розрив, генетичні зв'язки неможливі. Розв'язання питання повинно йти передусім шляхом чіткого визначення верхньої дати більш ранніх пам'яток і нижньої — пам'яток черняхівського типу.

У радянській історіографії неодноразово висловлювалася гіпотеза про переселення носіїв черняхівської культури на південь до Чорного моря. Правда, ця думка достатньо не аргументована. Правомірне і твердження, що пам'ятки черняхівського типу в степах залишені населенням місцевого походження. Так чи інакше, але виділення пам'яток перших століть нашої ери в степах Північно-Західного Причорномор'я дає можливість поставити розв'язання цього питання на міцну фактологічну базу. Тепер зрозуміло, що вже в перших століттях нашої ери тут існувало дочерняхівське осіле населення, але чи брало воно участь у формуванні пам'яток черняхівського типу, поки що не встановлено.

А. В. ГУДКОВА

Поселения первых веков нашей эры в степях Северо-Западного Причерноморья

Резюме

Археологические исследования последних лет дают возможность глубже изучить историю земледельческого населения римского времени в степях между Дунаем и низовьем Днестра. Анализ материалов раскопок и разведок позволяет выделить здесь две группы поселений: одна включает давно известные памятники черняховского типа, другая — более ранние, хронологически предшествующие черняховским.

Из числа памятников ранней группы раскапывались поселения Молога II (с могильником), Волчья Балка, Холмское II; разведками обследованы Старые Трояны III, Главаны IV и несколько десятков других памятников. Постройки исследовались лишь в Мологе II. Они сооружены в традициях каменного домостроительства местного населения Северного Причерноморья. Погребальный обряд находит аналогии в культуре позднескифского населения Нижнего Днепра. Для керамического комплекса обследованных памятников характерен большой процент амфор и лепной посуды и меньший — гончарной серо- и красноглиняной керамики. Датируются эти древности в пределах от конца I до конца II—начала III вв. н. э.

І. Т. ЧЕРНЯКОВ, М. М. ШМАГЛІЙ

Дерев'яні псалії ямної культури

Приручення та використання коня відіграло значну роль в історії людського суспільства починаючи з часів епохи енеоліту до середини нашого століття. На мускульній силі цієї тварини базувалися не тільки прогресивний розвиток багатьох галузей господарства, але здебільшого розвиток військової справи, засобів сполучення, освоєння величезних географічних районів земної кулі. Радянські дослідники справедливо оцінили перший факт приручення коня як «поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи»¹.

¹ Даниленко В. М., Шмаглій М. М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи. — Археологія, 1972, 6, с. 3—20.

До цього часу залишається дискусійним питання про місце появи перших приручених коней. Зараз більшість учених схиляється до думки, що приручення коня відбувалось на величезній території Євразійських степів, де були широко розповсюджені дикі види цієї тварини. Це підтверджується не лише найсприятливішими природно-географічними умовами цього регіону, а й знахідками залишків найстародавніших доместифікованих типів коней на основі вивчення остеологічного матеріалу².

Про ранній час доместифікації коней у Північному Причорномор'ї свідчать також археологічні знахідки речей для їх управління, зокрема псалій. Один з таких відкриттів було зроблено під час розкопок курганів у 1972 р. Дністро-Дунайською експедицією Інституту археології АН УРСР та Одеського археологічного музею АН УРСР поблизу с. Виноградівка Арцизького району Одеської області, розташованих майже в самій середній частині Буджацького степу межиріччя Дунаю та Дністра³. У кургані № 6 (поховання 4) було виявлено дерев'яні псалії. В зв'язку з науковою важливістю цих знахідок наводимо докладний опис усього комплексу.

Поховання 4 було основним у кургані, який мав висоту 4 м та діаметр насипу близько 60 м. Воно було відкрито на глибині 4 м у центрі насипу кургану. Камеру врито від рівня стародавньої поверхні, позначеної шаром похованого чорнозему. Яма мала прямокутну подовжену форму з закругленими кутами. Її розміри: довжина 2,0 м, ширина — 1,0, глибина 0,8 м. Зверху яму перекрито кам'яною плитою з закругленими кутами; її розміри: 2,3×1,2×0,25 м. Плита мала добре заглажену поверхню. Дно ями було покрито корою, залишки якої збереглися у вигляді коричневого гліну. Стінки поховальної камери обмазані дрібноструктурною білою глиною. Кістяк чоловіка лежав на спині у скорченому стані, зігнуті у колінах ноги розпались «ромбом» (рисунок, 3). Руки злегка зігнуті у ліктях і покладені вздовж тіла на стегна. Похований орієнтований головою на захід. Кістки сильно пофарбовані червоною вохрою, залишки якої простежувались по всьому дну ями, а скупчення її зафіксовано на черепі та праворуч нього.

У верхній частині південно-західного кутка ями знайдено добре оброблений продовгуватий дерев'яний предмет з овальним отвором майже в середній частині (рисунок, 1, 5). Другий такий же предмет лежав на тазових кістках похованого (рисунок, 2, 3). Виготовлені вони з плоских дерев'яних брусків товщиною 3,5 см. За розмірами ці дерев'яні предмети однакові: довжина 12 см, ширина — 3,8—4, розмір отвору 4,5×1,5 см.

Погана збереженість дерев'яних предметів не дала можливості під час розкопок визначити їх призначення. Але їх парність, однакові розміри, наявність отворів та інші ознаки при обробці матеріалів експедиції навели на думку про те, що ми маємо справу з одноріччатиими дерев'яними псаліями, які для епохи енеоліту ще не були до цього часу відомі. Вони якоюсь мірою підтвердили гіпотезу Д. Я. Телегіна про можливість існування дерев'яних псаліїв у носіїв середньостогівської культури⁴. Одноріччати псалії з рогу оленя знайдено на пам'ятках цієї культури (рисунок, 4, 5). Їх довжина 8—14 см, тобто виноградівські дерев'яні псалії близькі до них. Як у середньостогівських рогових псалій, так і в виноградівських дерев'яних один кінець потовщений, а другий трохи звужений, отвір розташований трохи ближче до потовщеного кінця. Більша масивність виноградівських дерев'яних псаліїв та порівняно великий отвір овальновидовженої форми відрізняють їх від

² Библикова В. И. К изучению древнейших домашних лошадей Восточной Европы. — БМОИП, 1967, 23, № 3; 1970, 25, № 5; Библикова В. И. До історії доместифікації коня на Південному Сході Європи. — Археологія, 1969, 12; Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. — М., 1970, с. 183—204.

³ Шмаглій М. М., Черняков И. Т., Алексеева И. Л. Отчет о раскопках Днестро-Дунайской экспедиции в 1972 г. — НА ИА АН УССР. Фонд экспедицій, 1972/14.

⁴ Телегин Д. Я. Средньостогівська культура епохи міді. — К., 1973, с. 137—139.

рогових псалій середньостогівської культури. Ця відмінність, мабуть, пояснюється не лише якістю матеріалу, з якого вони виготовлені, а й іншими причинами. Можливо, вони пов'язані зі способом кріплення псаліїв з іншими частинами вуздечки, або з характером матеріалу, з якого виготовлялись м'які вудила та сама вуздечка (ремінь, мотузка чи сухожилля). Так, знайдені в курганах майкопської культури поблизу с. Бамут та м. Майкопа бронзові псалії хоч і мають таку саму довжину, як середньостогівські та виноградівські, але отвори в них, зроблені з вигнутих бронзових прутів (дріт), значно більші (рисунок, 6—8)⁵. Слід зазначити, що техніка виготовлення без всіляких зусиль дозволяла зробити їх меншими. У цьому відношенні розміри отворів дерев'яних виноградівських псалій наближуються до бронзових майкопських.

Культурно-хронологічне визначення поховання 4 з дерев'яними псаліями в кургані № 6 неподалік с. Виноградівка ґрунтується передусім на типовості поховальної споруди у вигляді прямокутної ями і поховального обряду, тобто положенні скелета у скорченому стані на спині, ноги якого розпалась «ромбом», густою посипкою вохри та інших рис, характерних для раннього етапу давньоямної культури Північного Причорномор'я⁶. Стратиграфія кургану № 6, на жаль, не дає змоги уточнити датування основного поховання, в якому знайдено дерев'яні псалії. Серед впускних п'яти поховань, одне належить до ямної культури, три — до культури багатопружкової кераміки і одне — культурно-хронологічно не визначене.

Знахідка дерев'яних псалій у давньоямному похованні в кургані поблизу с. Виноградівка не являється винятковою. Про давню традицію виготовлення псалій з дерева свідчить факт їх використання в більш пізні часи, коли широко були розповсюджені не лише псалії з рогу, а навіть з металу. Так, у Пазарицькому кургані скіфського часу у похованнях коней виявлено чотири пари дерев'яних псалій⁷. Дослідники допускають використання дерев'яних псалій скіфами Лівобережжя Дніпра⁸. Дійсно, найбільш розповсюджений і доступний обробці такий матеріал, як дерево, мабуть, займав важливе місце у виготовленні псалій найраніших часів. Але специфіка зберігання дерев'яних виробів донесла до нас з давнини тільки поодинокі знахідки типу виноградівських псалій. Слід припустити широке розповсюдження дерев'яних псалій для найстародавніших етапів історії конярства. Цьому сприяла наявність лісів: зона лісостепу у IV—III тисячолітті до н. е. спускалася значно південніше, ніж у сучасну епоху. Про це свідчать, по-перше, фауна з поселень неоліту — мідного віку⁹, а по-друге, в похованнях ямної культури степової зони Північного Причорномор'я широко використовується дерево для перекриття могил. Отже, для цих часів слід припустити існування байрачних лісів по долинах степових річок.

У дослідженнях тематики, пов'язаної з історією вершництва, довгий час основним джерелом були писемні дані та зображення колісниць і вершників стародавніх країн Малої Азії та Двуріччя¹⁰. Відкриття, зроблені останнім часом на території Півдня СРСР, висунули на перший план археологічні матеріали з досліджень передусім середньостогівської культури¹¹, поховань зі «скіпетрами»¹², металевих псалій май-

⁵ Мунчаев Р. М. Бронзовые псалии майкопской культуры и проблема возникновения коневодства на Кавказе. — В кн.: Кавказ и Восточная Европа в древности. М., 1973, с. 71—77, рис. 1, 2.

⁶ Тереножкін О. І. Кургани в долині р. Молочної. — АП УРСР, 1960 8, с. 6.

⁷ Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — Киев, 1968, с. 6.

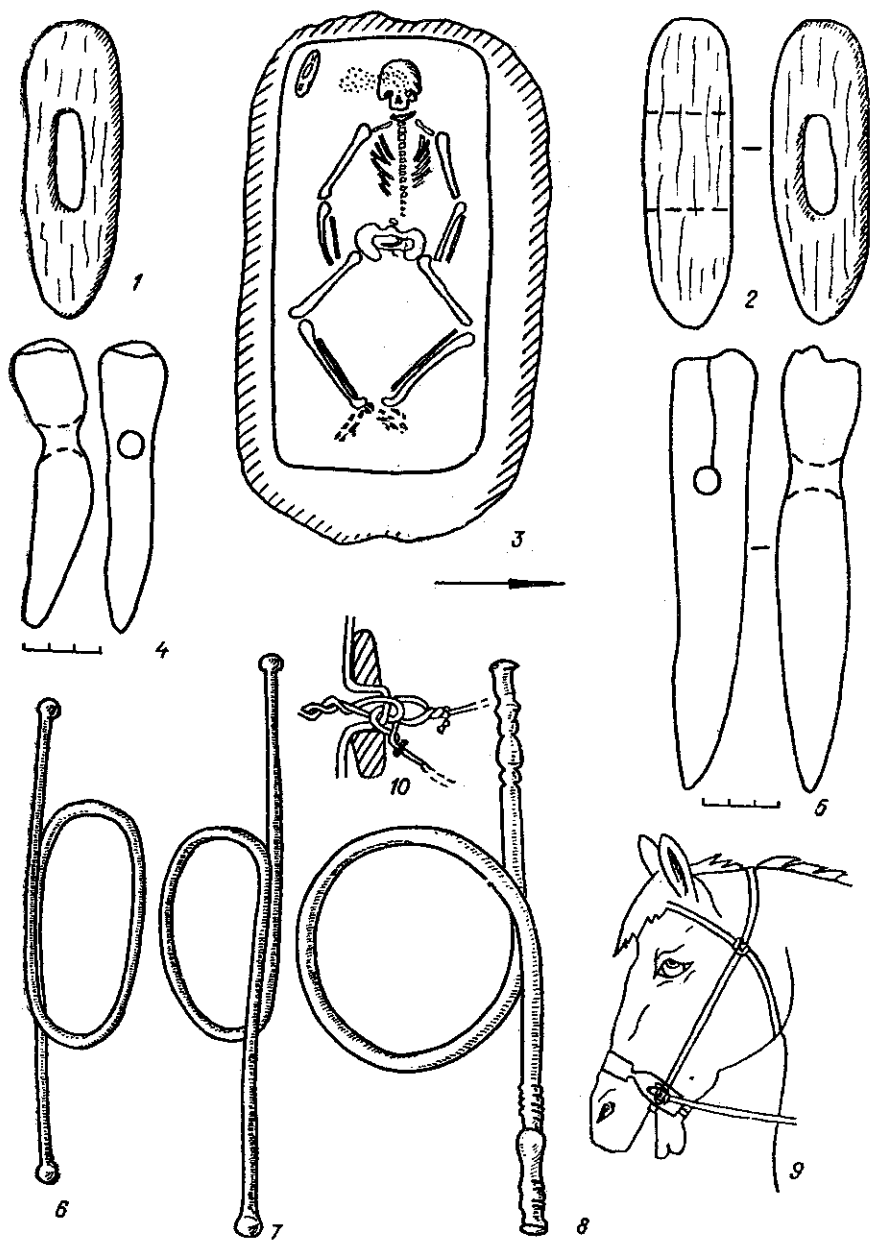
⁸ Там же.

⁹ Бибикина В. И. Из истории голоценовой фауны позвоночных в Восточной Европе. — В кн.: Природная обстановка и фауна прошлого. Киев, 1963, вып. 1, с. 130—135.

¹⁰ Polratz H. Die Pferdetrizen des Alten Orient. — Rome, 1966.

¹¹ Телегін Д. Я. Вказ. праця, с. 131—138.

¹² Даниленко В. М., Шмаглій М. М. Вказ. праця, с. 3—20.

Дерев'яні псалії ямної культури:

1—3 — псалії з ямних поховань; 4, 5 — односторонні псалії середньостогівської культури (за Д. Я. Телегіним); 6—8 — псалії майкопської культури (за Р. М. Мунчаєвим); 9, 10 — реконструкція вузди з дерев'яними псаліями.

копської культури¹³, кількість яких особливо за останній час збільшилась¹⁴, та ін. Одержана інформація дає можливість висвітлити широке коло питань, в тому числі перші етапи приручення коня, типологію деталей кінської вузди, виникнення колесного транспорту, використання тягової сили коня та його значення в економіці, військовій справі, в соціальному та культурному розвитку первісного суспільства. Прикладом дискусійності деяких питань з історії конярства Близького Сходу є думка деяких дослідників про пізню появу вершників порівняно з використанням коня для колісниць¹⁵. Конярські енеолітичні пле-

¹³ Мунчаєв Р. М. Вказ. праця, с. 71—76.

¹⁴ Ковалевская В. Б. Конь и всадник. — М., 1977, с. 23.

¹⁵ Кожин П. М. О псаліях из афанасьевских могил. — СА, 1970, № 4, с. 191.

мена середньостогівської культури, де відомі рогові псалії, кістки високих верхових коней, безумовно, знали вершництво¹⁶. Можливо, що так звані чотирикутні гудзики з поховання у Петро-Свистуновому¹⁷ є бляшками від кінської вуздечки¹⁸.

Відкриття дерев'яних псалій у давньооямному похованні Північно-Західного Причорномор'я має неабияке значення для вивчення історії приручення коня та розвитку спорядження для його керування у Південно-Східній Європі. Воно створює ланцюг між найбільш ранніми роговими псаліями середньостогівської культури та епохою ранньої бронзи. На основі знахідок різноманітних археологічних матеріалів (кам'яні «скіпетри», рогові псалії — середньостогівської, дерев'яні — ямної, бронзові — майкопської культури) вже зараз можливо, на наш погляд, створити приблизну схему перших етапів історії розвитку вуздечки як основного приладдя для керування конем, і зокрема її такої важливої деталі, як псалії.

Перший етап розвитку кінської вуздечки, напевно, був пов'язаний з винаходом примітивних вуздечок типу капціга — пристосування для затискування щелеп коня, який виник, ймовірно, на основі простої петлі на кінці довгої мотузки для відлову коней. Зашморг петлі з шиї коня перейшов на його щелепу. Хоч, як свідчать деякі історичні та етнографічні дані, конем можна управляти навіть без вуздечки¹⁹. Зображення ж різних примітивних та більш складних капцугів добре простежуються на кам'яних «скіпетрах», що імітують голову коня, особливо з Касимчі, Суворова, Суводода та Селькуци²⁰. Ці наврештя датуються серединою IV тисячоліття до н. е. і свідчать про існування воєнно-вершницького періоду в історії індо-європейців східного ареалу, звідки вони почали розселятися на південь Європи та в Стародавній Схід²¹.

Другий етап репрезентований псаліями — парними пристроями для фіксації м'яких вудил у роті коня та кріплення поводу, підгубного, наносного і нашочних ременів, що входили вже до конструкції капцуга, як це видно на «скіпетрі» з Касимчі. Найперші псалії, мабуть, були позбавлені будь-яких отворів. Стародавні зразки такого типу ще не відомі серед археологічних знахідок або за дуже примітивного вигляду не виділені серед них. В афанас'ївській культурі знайдено псалії без отворів з двома нарізками посередині стержня²². М'які частини вуздечки об'язувались просто навколо нього.

Важливим винаходом у покращенні спеціалізації псалій та їх більш ефективного використання було створення отвору в середній, вірніше, ближче до верхньої частини, що дало змогу швидше та надійніше закріплювати повід та вудила, з якими зв'язувались нашочні і підгубні ремені. Так, на третьому етапі виник однодірчатий псалій, добре зафіксований порівняно численними знахідками в пам'ятках стародавніх скотарів-конеvodів середньостогівської культури, яка датується другою половиною IV—серединою III тисячоліття до н. е.²³ (рисунок, 5). П'ять однодірчатих псалій походять з Дерев'янки, виявлені вони і в похованнях на острові Виноградному.

Однодірчаті псалії набули широкого розповсюдження як в територіальному, так і в хронологічному діапазоні. Про це свідчить не лише значна кількість екземплярів цього типу у середньостогівській культу-

¹⁶ Телегін Д. Я. Вказ. праця, с. 139; Ковалевская В. Б. Вказ. праця, с. 21—23.

¹⁷ Бодянский О. В. Енеолітичний могильник біля с. Петро-Свистунове. — Археологія, 1968, 21, с. 35; Телегін Д. Я. Вказ. праця, с. 107.

¹⁸ Порівняйте: Смирнов К. Ф. Археологические данные о древних всадниках Поволжско-Уральских степей. — СА, 1961, № 1, с. 69, рис. 13, 6—11.

¹⁹ Ковалевская В. Б. Вказ. праця, с. 13.

²⁰ Bergiu D. A Zoomorphic «sceptre» discovered in peoples Republic of Bulgaria. and its cultural and chronological position. — Dacia, N. s., 1962, p. 399, 408.

²¹ Даниленко В. М., Шмаглій М. М. Вказ. праця, с. 17—20.

²² Кожин П. М. Вказ. праця, с. 190, рис. 2.

²³ Телегін Д. Я. Вказ. праця, с. 124—230.

рі, а й описана вище знахідка дерев'яних псалій у давньоамному похованні поблизу с. Виноградівка, яка датується другою половиною III тисячоліття до н. е., і бронзові псалії майкопської культури кінця III тисячоліття до н. е. (рисунок, 6—8), що за своїм типом відповідають однодірчатим псаліям. Значно більший порівняно із середньостогівськими отвір цих псалій дає можливість виділити їх в окремий підтип. Великий отвір дозволяв протягувати через нього не одну мотузку чи ремінь, а два чи три, тобто надійно закріпити в ньому, крім вудил та повіду, ще й наносний, підгубний та нащочні ремені, таким чином створити надійну і більш складну вуздечку (рисунок, 9, 10). Другим поясненням збільшення розміру отворів у металевих псаліях є можливість запрягання коней в колісницю та візки і пов'язані з цим кріплення більш масивного повіду, ніж у вершників. Численні залишки дерев'яних коліс від візків та залишки їх самих добре відомі у похованнях ямної та катакомбної культур²⁴. З пізнішого часу, а саме II тисячоліття до н. е., відомі й колісниця²⁵.

Якщо до цього основними матеріалами для виготовлення псалій були лише дерево та ріг, то на четвертому етапі, коли існували однодірчаті псалії, вперше в майкопській культурі було використано метал. Основним місцем для кріплення всіх м'яких деталей вуздечки у них було з двома кінцями вигнуте кільце з круглого бронзового прута (рисунок, 6—8). Це викликано передусім ускладненням кінської вуздечки, пов'язаним з вимогами більш ефективного керування конем для його широкого використання не лише в господарстві, головним чином у скотарстві, а й у військовій справі. Скромні поховання вершників з предметами кінської зброї (псаліями) у середньостогівській культурі (поховання на острові Виноградному, заготовки для псалій в похованні 18 в Олександрії)²⁶ замінюються похованнями вершників під великими курганами насипами в ямній (поховання 4 кургану № 6 поблизу с. Виноградівка) та майкопській культурах (курган поблизу м. Майкопа та с. Бамут Ачхой-Мартаковського району (Чечено-Інгушська автономна РСР)²⁷. Привертає увагу влаштування поховальних камер: у Виноградівці стінки камери були обмазані глиною, яка перекрита величезною плитою; в с. Бамут дно вистелено галькою, краї ями закріплені каміннями. Великі розміри насипів курганів (у Виноградівці висота близько 4, діаметр 60 м, в с. Бамут відповідно біля 3 м, діаметр 37 м) є свідченням значних виробничих затрат та особливого відношення стародавнього колективу. Останнє, на думку В. М. Массона, є виразником соціальної диференціації, виділення племінної аристократії²⁸. Концепція Ж. Дюмезіля про існування царів та трьох соціальних прошарків у індоєвропейців²⁹, серед яких важлива роль належала колісничим, дає можливість зробити припущення про якийсь зв'язок у стародавні часи інституту «колісничих» та «вершників»³⁰.

Одночасно з другим типом однодірчатих псалій дуже рано виникли дводірчасті псалії, один екземпляр яких відомий у середньостогівській

²⁴ Кузьмина Е. Е. Колесный транспорт и проблема этнической и социальной истории древнего населения южнорусских степей. — ВДИ, 1974, № 4, с. 68—87; Аяфимов Н. В. Курганы с ямными захоронениями в степной полосе Прикубанья. — В кн.: Тезисы пленар. і секційн. доп. Результати польових археологічних досліджень 1970—1971 років на Україні. Одеса, 1972.

²⁵ Генциг В. Ф., Ашихмина Л. И. Могили эпохи бронзы на р. Синташта. — В кн.: АО, 1974 г. М., 1975, с. 144—147; Генциг В. Ф. Могили Синташта и проблема ранних индоиранских племен. — СА, 1977, № 4, с. 53—71; Чередищенко Н. Н. Колесницы Евразии эпохи поздней бронзы. — В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины. Киев, 1976, с. 115—149.

²⁶ Телегин Д. Я. Вказ. праця, с. 137.

²⁷ Мунчаев Р. М. Вказ. праця, с. 71—77.

²⁸ Массон В. М. Древние гробницы вождов на Кавказе: (Некоторые аспекты социологической интерпретации). — В кн.: Кавказ и Восточная Европа в древности. М., 1973, с. 102—112.

²⁹ Dumézil J. Mythe et épopée: L'ideologie des trois fonctions dans les épopées des peuples indoeuropeens. — Paris, 1968.

³⁰ Кузьмина Е. Е. Вказ. праця, с. 86.

культури³¹. Пізнім його прототипом є згадуваний псалій з афанас'ївської культури, виконаний архаїчним способом. Слід зазначити, що намічена схема лише в загальному плані логічного розвитку відповідає дійсності. Так, однодірчасті псалії відомі в скіфську³² та середньовічну епохи³³, капцуг — в стародавній Асирії³⁴ та Греції³⁵. Але тепер можна вважати доведеним, що знайдено найстародавніший первісний ланцюг управління конем, який був основною біологічною машиною механізму руху прогресу людського суспільства протягом майже п'яти тисячоліть.

И. Т. ЧЕРНЯКОВ, Н. М. ШМАГЛИИ

Деревянные псални ямной культуры

Резюме

О раннем времени domestикации лошади в степной зоне Северного Причерноморья свидетельствуют находки псалней. Одно из таких открытий сделано в 1972 г. во время раскопок курганов у с. Виноградовка Арцизского района Одесской области. В кургане № 6 в основном погребении, относящемся к раннему этапу ямной культуры (вторая половина III тысячелетия до н. э.), были найдены два деревянных псални.

Открытие деревянных псалней в древнеямном погребении Северо-Западного Причерноморья имеет существенное значение для изучения истории приручения коня и развития способов его управления, в том числе для верховой езды. В статье выделяются несколько этапов развития псалней от деревянных псалней ямной культуры и родовых среднестоговской культуры до металлических псалней майкопской культуры.

О. М. ПРИХОДНЮК

Формування слов'янських старожитностей раннього середньовіччя В Середньому Подністрів'ї

(За матеріалами розкопок
на Луці-Каветчинській)

Серед найважливіших проблем, що стоять перед дослідниками східно-слов'янського етногенезу, одним з найбільш складних питань є його висвітлення в період «Великого переселення народів», коли відбувалися значні етногенетичні та соціальні зрушення, пов'язані із значними переміщеннями народів, з падінням Римської імперії та зародженням ранньофеодальних європейських держав. Усі ці події порушували плавність етнічного розвитку, призводили до зникнення одних і до зародження, внаслідок процесів асиміляції і консолідації, нових етнічних масивів. Культури цього часу мають змішаний характер. Наявність більш високої культури, а тим більше високорозвиненої цивілізації позитивно впливали на розвиток менш розвинених етнокультурних угруповань. Такі впливи для археолога в першу чергу простежуються на побутових сторонах культури. Зникнення джерела такого впливу нерідко призводить до огрубіння культури, хоча за таких умов соціально-економічний розвиток її носіїв може залишитися на тому самому рівні або ж просунути вперед у своєму розвитку.

Разом з тим за умов значних соціально-економічних і етногенетичних зрушень найбільш важливі риси культури, що виробляються кожним народом самостійно, здатні до стійкого самозбереження і поступової зміни навіть тоді, коли внутрішні і зовнішні умови існування

³¹ Телегін Д. Я. Вказ. праця, с. 138, рис. 64, 2.

³² Руденко С. И. Вказ. праця, с. 11, табл. 1, 4.

³³ Спицын А. А. Венгерские вещи X века в России. — ИАК, 1914, вып. 53, рис. 2.

³⁴ Смирнов К. Ф. Вказ. праця, с. 49—50.

³⁵ Телегін Д. Я. Вказ. праця, с. 139.